

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ ӘРІПТЕРДІҢ ДЫБЫС МӘНІ

Түйіндеме: Мақалада қазақ әліпбиіндегі кірме таңбалардың дыбыс мәні туралы айтылады. Атап айтқанда, и, у, я, ю, щ дыбыстарының дыбыс құрамы, олардың құрамды бөліктерінің жігін ажыратудың тәсілдері көрсетіледі. Бұл таңбалардың қазақ тілінің дыбыс жүйесіне жат әріптер екені дәлелденеді.

Тірек сөздер: әріп, буын, жасалым қоры, естілім, дыбыс, үндесім әуез, тасымал, морфем.

Резюме: В статье рассматривается о значении звука вводных символов казахского алфавита. В частности, указывается звуковой состав звуков и, у, я, ю, щ, способы расщепления их составных частей. Доказывается, что эти символы являются буквами, относящимися к звуковой системе казахского языка.

Ключевые слова: буква, слог, артикуляционная база, перцепция, звук, сингармонизм, перенос, морфем.

Қазіргі қазақ әліпбиінің тізбегінде төл таңбалармен (әріптермен) қатар кірме таңбалар араласып жүр. Орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден ауысқан сөздердің айтылуы /орфоэпия/ біркелкі емес, ондай ауысқан сөздердің бірқыдыруы қазақ тілінің дыбысталу жүйесіне қарай айтылса, бірқыдыруы сол ауысқан сөздердің өзіне тән ерекшелігіне қарай айтылады. Сөздердің ауызша айтылуы, негізінде еркін болатын құбылыс.

Төркіні бөлек кірме таңбалардың жасалым-естілімі (артикуляция-перцепциясы) бөгде болғандықтан, олар қазақ сөзінің дыбыс/әріп санын, үндесім әуенін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал ретін, сондай-ақ, сөйлеу ырғағын түгел бұзылып айтылып жүр.

"Жазу реформасын қолға алғандағы мақсатымыз орыс тілінен енген кірме таңбаларды қазақша таратып жазу болатын. "Я" дегеніңіз қазақтың екі дыбысының тіркесі. Ал енді "ю" дегеніңіз қазақтың үш дыбысының тіркесі. Сонда қазақ тілінің буын құрамы бұзылмайды. Үндесім әуезі, морфем құрамы бұзылмайды. Қазіргі кирилл негізіндегі көп сөздеріміз тілдің үндесім әуезін бұзып отыр.

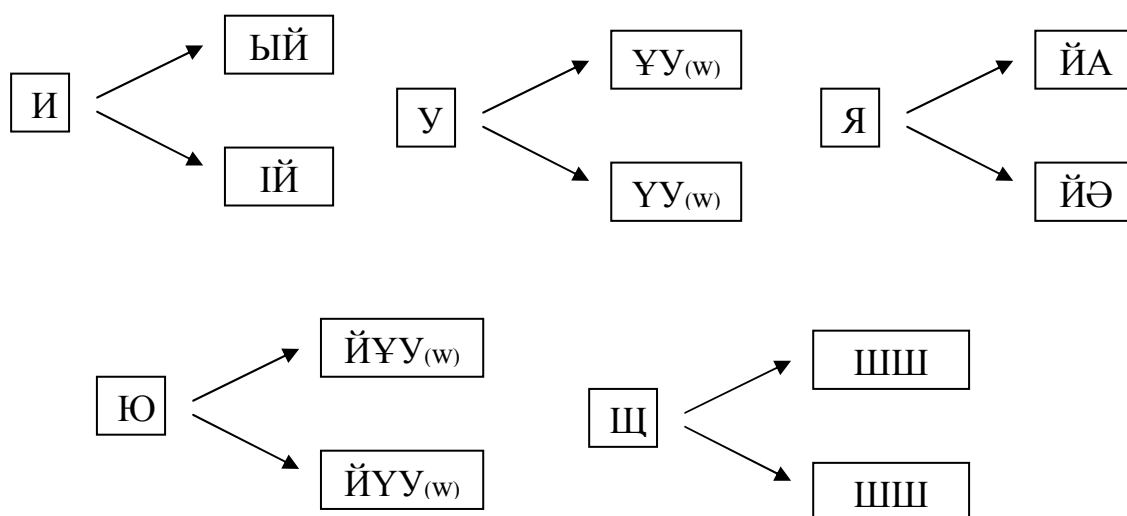
Профессор Ә.Жүнісбектің айтуынша, тілімізге еніп кеткен орыс тілінің емле-ережесінен арылу қажет.

Қазақ тілінің төл сөздерінің жазылымына бірнеше кірме дыбыстар еніп кетті. Оның өзі қазақ тілтанымының теориялық фонетикасына да, практикалық фонетикасына нұқсан келтіріп жатыр. Теориялық тұрғыдан – қазақ тілінде жоқ «фонемалардың» санын көбейтіп жіберді, практикалық

тұрғыдан – оқу-әдістеме шараларын қиындатып жіберді. Сонымен кірме әріптердің тіл бұзар әсері күшейіп барады:

- бірінші, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзып барады;
- екінші, қазақ тілінің буын жігін бұзып болды;
- үшінші, қазақ тілінің морфем желісін бұзып болды;
- төртінші, қазақ сөзінің тасымал ретін шатыстырып бітті.

Ол кірме әріптер: И, У, Я, Ю, Щ. Қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні төмендегідей(мый, тій, сұу, сүүрөт, жая, әлійә, айұу, үйұу, ашшы, кешше, тұшшы) [1]:

Мұндағы *у* таңбасының дыбыс мәнін латын әліпбиінің құрамындағы *w* әрпімен белгіленіп отыр. Өйткені қазақ тілінде *ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді* дауыссыз бар. Ол дауыссыз халықаралық практикада осы таңбамен беріледі(ондай дыбыс ағылышын тілінде де бар,ағылшын тілінде сауатты өсіп келе жатқан жас ұрпақ оны тез аңғарып, жеңіл қабылдайды). Ал орыс тілінде ондай дауыссыз дыбыс жоқ. Олардың *Көкшетау* дегенді *Көкчетав* деп өз тіліндегі *тіс-еріндік, жуысыңқы, ұяңв* дауыссызымен алмастыратындығы сондықтан. Қазақ тіліндегі дауыссыз *у* мен орыс тіліндегі дауысты *у* дыбыстарын естілім ұқсастығына қарап өзара шатастырылып жүр. Тіптен *и* мен *у* әріптері (дыбыстары емес), жоғарыда айтқандай, өз алдына «фонема» делінеді. Оны қазақ тілінің дамуы деп түсіндіруге тырысушылық та жоқ емес.

Өкінішке орай, орыс тілінің емле-ережесі арқылы қазақ тілінің төл сөздерінің жазылымына енген *и, у, я, ю* таңбаларының (дыбыстарының емес) әрқайсысын өз алдына дербес дауысты дыбыстар деп қабылдау бар. Өйткені оқу бағдарламалары мен оқулықтар түгелдей осы ережені құптап отыр. Қазақ тілі дыбыстарының құрамына енгізіліп отырған «дауысты дыбыстардың» жөнін табу үшін олар «дауыстыдан кейін дауыссыз болады, дауыссыздан кейін дауысты болады» деген ереже қабылданды.

Кез келген жазу тілдің ішкі өзіне тән құрылымы мен табиғи айтылымына зиян тигізбеу керек. Керісінше, тілдің әдеби айтылымының қорғанышы болу керек. Осы тұста Әлімхан Жүнісбек өз еңбегінде былай талдап көрсетеді.

Ол үшін:

1. Жазу сөздің дыбыс құрамын дәл бейнелегенде ғана дұрыс жазу болады. Ендеше қазақ жазуы қазақ сөзінің үндесім әуезін дұрыс көрсетіп отыру керек, басқаша айтқанда, жуан айтылатын сөздің таңбасы мен жіңішке айтылатын сөздің таңбасының арасында көрнекі айырма болсын.

2. Жазу қазақ сөзінің буын құрамын бұзбау керек. Мысалы, **ми-ы, су-ы** [мый-ы], [сұу-ы] болмау керек, **мы-йы, сұ-уы** болу керек. Қазақ тілінде сөз ішінде буын дауыстыдан басталмайды. Оқулықтардағы осындай кереғарлықтардың қиындықтарын айтып, балаларға түсіндіре алмай, олардың алдында «бірде олай болады, бірде бұлай болады» деп екі сөйлеп, әлек болып жатқан ұстаз мұғалімдердің пікірі ескерусіз қалып жатыр.

3. Жазу қазақ сөзінің тасымал ережесіне сай болу керек. Тағы да **ми-ы, су-ы** болып тасымалданбау керек, **мы-йы, сұ-уы** болып тасымалдану керек.

4. Жазу қазақ тілінің морфем (түбір мен қосымшалар) желісін үзбеу керек. Мысалы, қазақ тілінің «егер түбір дауыссызға бітсе, қосымша дауыстыдан басталады» деген іргелі заңдылығы бар. Сонда **мың = мы-ңы, мыс = мы-сы, мый = мы-йы** болып, тіл жүйесі бұзылмайды.

Қазақ тіліндегі дифтонгтардың сингармологиялық мәртебесін (статусын) анықтау бүгінгі қазақ фонетика ғылымының өзекті мәселесіне айналып отыр [1]. Мәселенің теориялық шешімі қазақ тілі дыбыстарының құрамын дәл анықтап, «қазақ тілінде қанша дауысты дыбыс бар?» деген сұраққа нақты жауап тауып беретін болады. Ал оның практикалық шешімі қазіргі қазақ жазуындағы қайшылықтардан арылуға мүмкіндік береді.

Жазуда **и, у** әріптерімен таңбаланып жүрген дыбыстарға, бір жағынан, «дауыстыдан кейін дауыссыз, дауыссыздан кейін дауысты болады» деген мектеп және жоғары оқу орындарының оқулықтарында жаңсақ анықтама берілсе, екінші жағынан, олар «дауысты мен дауыссыздардың тіркесін белгілейтін таңба» деген академиялық грамматикадағы ақиқат анықтама беріледі.

Өзара артикуляциялық үйлесімі күшті, естілімі ұқсас болып келетін қысаң дауыстылар мен үнді дауыстылар тіркесінің құрамды бөліктерін ажыратып алу оңай болмайды (оның үстіне орыс тілінің **ы, и** дауыстыларының естілімі мен қазақ тілінің **ый, ій** дыбыс тіркестерінің естілімі өзара ұқсас болуы да өз әсерін тигізді. Кезінде қазақтың төл сөздерінің құрамында **и** таңбасын жазу туралы ереже қабылдауға, сөз жоқ, осы жай себеп болған болу керек).

Олардың құрамды бөліктерінің жігін ажыратудың бірнеше тәсілі бар.

Солардың бірі – морфемалық талдау: егер өзге морфемалық жігі анық тіркестермен ұқсас келсе, яғни арасынан морфема жігі өтетін болса, онда олар дербес-дербес дыбыстардың тіркесі болып саналады.

Ендеше, бірінші, морфемалық жігі анық тіркестермен салыстырып шығу керек. Төмендегі түбір морфемалар дыбыс құрамының әртүрлілігіне қарамай,

бірыңғай тілдік бірліктер болып табылады (көпшілікке түсінікті болу үшін тіркес транскрипциялары да кирилше беріп отыр):

ай [ай], әй [әй], ей [ей], ой [ой], өй [өй], ұй [ұй], үй [үй], и [ый], и [ій]

Алғашқы жеті сөздің (тіркестің) дыбыс құрамына ешкім күманданбайды, ал соңғы **и** арқылы жазылып отырған сөзге (тіркеске) келгенде күмән басталады. Шындығында, барлығы ды әртүрлі дауысты дыбыстар мен үнді, жуысыңқы, тіл ортасы (тілшік) **й** дауыссызының тіркесі болып келеді. Егер **ай** немесе **үй** тіркестерінің дыбыс құрамы күмән туғызбайтын болса, онда солармен теңдес **ый, ій** тіркестерінің де дыбыс құрамы күмән туғызбау керек.

Тіптен, басқаны былай қойғанда, **и** таңбасы бір дауысты дыбыс болса, онда **ми** деген сөздің құрамында неге жуан айтылып, **ми** деген сөздің құрамында неге жіңішке айтылып, екі түрлі дыбысталады деп ойлану керек. Өйткені **и** таңбасы бірде құрамында жуан **ы** дауыстысы бар **ый** тіркесін, бірде құрамында жіңішке **і** дауыстысы бар **ій** тіркесін белгілейді.

Енді **у** таңбасымен келетін бірыңғай сөздер тобы алынды (**у** таңбасының мәні түсінікті болу үшін ол арнайы **и** таңбасымен белгіленіп отыр):

ау [aw], әу [əw], оу [ow], өу [əw], у [үw], у [үw]

Алғашқы төрт сөздің (қазақ тілінде **ы, і, е** дауыстылары **у[w]** дауыссызымен тіркеспейді) дыбыс құрамына ешкім күманданбайды, ал соңғы **у** арқылы жазылып отырған екі сөзге (тіркеске) келгенде тағы да күмән басталады. Шындығында, барлығы ды әртүрлі дауысты дыбыстар мен үнді, жуысыңқы, еріндік **у** дауыссызының тіркесі болып келеді. Егер **ау** немесе **әу** сөздерінің дыбыс құрамына күмән тумайтын болса, онда солармен теңдес **үу, уу** сөздерінің (тіркестерінің) де дыбыс құрамына күмән тумасу керек.

Тағы да, басқаны былай қойғанда, **у** таңбасы бір дауысты дыбыс болса, онда **алу** деген сөздің құрамында неге жуан айтылып, **елу** деген сөздің құрамында неге жіңішке айтылып, екі түрлі дыбысталады деп ойлану керек. Өйткені **у** таңбасы бірде құрамында жуан **ұ** дауыстысы бар **үу** тіркесін, бірде құрамында жіңішке **ү** дауыстысы бар **үу** тіркесін белгілейді.

Екінші, түбір морфема мен қосымша морфеманың жігі:

май [май],	ма-йы [ма-йы]
ми [мый],	ми-ы [мы-йы]

тау [тау],	та-уы [та-уы]
ту [түү],	ту-ы [тү-уы]

Қазақ тіліндегі қосымшалар талғампаз келеді. Соның бірі түбір морфеманың дауысты не дауыссызға бітуіне байланысты. Егер **май, тау** сөздерінің дауыссыз дыбысқа бітуіне байланысты қосымша морфема

дауысты дыбыстан басталып тұрса, онда «дауысты дыбысқа бітіп тұр» деген **ми, ту** сөздеріне неге дауысты морфема жалғанып тұр? Ендеше бұл сөздер де дауыссыз дыбысқа бітіп тұр деген сөз. Олай болса, транскрипциядан көрініп тұрғандай, дыбыс тіркесінің екінші сыңары **й, у** дауыссыз дыбыстары болғаны. Бұған қоса, мысалға алынып отырған сөздердің бәрінің буын және морфем құрамы біркелкі екенін де ескеру керек.

Ендеше **и, у** таңбаларының дыбыс құрамын **ий, ій, ұу, үу** дыбыстарының тіркесі деп қарау керек. Өйткені қазақ жазуының құрамына енген кірме әріптердің дыбыстық мәнін анықтау аса күрделі фонетикалық мәселеге айналып отыр. Себебі қазақ тілінің оқулықтары мен әдістемелік құралдарында кірме әріптер бірде дауысты, бірде дауыссыз, ал енді бірде дыбыс тіркесі деп түсіндіріліп келеді. Соның салдарынан, өкінішке орай, олар қазақ тілінің жаңа әліпби құрамынан шығарылмай жатыр. Жаңа фонема болу үшін ол қазақ сөзінің **үндесім әуезін** бұзбайтын (қазақтың жуан үндесім әуезді **мый** сөзін жіңішке әузбен **ми** деп айтқызыбайтын), **буын құрамын** өзгертпейтін (**ми-ы** деп тасымалдатпайтын), **морфем жігін** үзбейтін (**мый+ы** деп түбір мен қосымша тіркесіміне нұқсан келтірмейтін) болу керек.

Ал, қазақтың төл сөздерінің жазылымына еніп кетіп, дауысты дыбыс болып жүрген **я, ю** таңбаларының тек дыбыс құрамы жоғарыда көрсетілді. Дауысты болып жүрген **я** әрпі **йа, йә** тіркестерінің таңбасы болса, дауысты болып жүрген **ю** әрпі **йу, йү** тіркестерінің таңбасы болып табылады. Мысалы, **жая** [жайа], **сая** [сайа], **әлия** [әлійә], **дүрия** [дүрүйә], **ая** [айуу], **ою** [ойуу], **үю** [үйуу], **түю** [түйуу].

Бұлардың да дыбыс құрамына жоғарыдағы әдістермен көз жеткізуге болады.

Қазақ сөзінің жаңсақ және ақиқат жазылымының салыстырма мысалдарының арасындағы буын, морфем, тасымал және әуез қайшылықтарды көрнекі байқауға болады. Жаңсақ жазылыммен оның әдеби (төл) айтылымының арасында қазақ тілінің буын, морфем, тасымал және әуез заңдылықтарына кереғар қайшылықтар көзге ұрып тұр. Ал ақиқат жазылымымен оның әдеби (төл) айтылымының арасында ешқандай қайшылық жоқ. Тіптен **а-я-у, о-я-у, жа-я-удеп** буынға бөлудің ерсілігіне қарамай, қазақ тілінің болашақ иелері – жас ұрпақтың – көзін үйрете береміз бе?

Қазақ жазуының тарихында күрмегі шешілмей келе жатқан бұл мәселе әлі де ғалымдардың арасында талқылау көп. Өзге кірме таңбалардың жайы олардың бәрін қамту мүмкін емес. Алайда осындай талдаулардың арқасында келешек жас ұрпағымызды сауаттандырсақ екен деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2018.
2. Жүнісбек Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал: Ағартушы, 2007. -32б.

3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. -448 бет.

4. Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику. – Алматы: Арыс, 2008. – 108 б.